

В.А. Ватрас*

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ “СУБ’ЄКТИ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН”

На сьогодні в науці сформовано окремі підходи щодо визначення суб’єкта сімейних правовідносин, у певній мірі окреслено відповідне коло осіб, що володіють сімейною правосуб’єктністю, навіть не зважаючи на відсутність комплексного підходу у вказаному напрямку. Проте для того, щоб дослідити таку складну категорію як “суб’єкт правовідношення” у сімейному праві нам аж ніяк не обминути історико-правового аспекту даної проблеми, який дозволить простежити виникнення та еволюцію такої фундаментальної категорії науки сімейного права, як суб’єкт сімейних правовідносин. Це дасть можливість на основі застосування історико-правового методу дослідження не лише прослідкувати розвиток юридичної науки у цьому напрямку, але й сприятиме у формуванні дефініції суб’єктів сімейних правовідносин, окресленню їх кола та з’ясуванню сутності і правової природи цієї юридичної категорії. Адже, впродовж тисячоліть погляди на вказану проблему змінювались, формувались певні напрямки та школи, вдосконалювалось законодавство.

Юридична наука сформувала певні правила та критерії, яким має відповідати історико-правове дослідження. Вони полягають у розкритті матеріалу крізь призму періодизації історичного процесу. Тому ми спробуємо розкрити становлення та розвиток інституту суб’єктів сімейних правовідносин у різних історичних періодах, беручи за основу поділ історії на первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, буржуазний та капіталістичний лад.

При первіснообщинному ладі, який є найнижчою стадією розвитку людського суспільства, безмовно, що поняття суб’єкта права не було взагалі, як і загальнообов’язкових правил поведінки, встановлених і санкціонованих державою¹. Суспільні відносини регулювались нормами звичаїв. Сімейні відносини між людьми будувались на невпорядкованих статевих відносинах, що ґрунтувались на принципі — кожна жінка однаково належала кожному чоловікові і навпаки². Статеві зв’язки будувались без урахування наявності кровної спорідненості як між братами і сестрами, так і батьками, і дітьми, тобто як по вертикалі, так і по горизонталі. Звідси можна зробити висновок, що ні інституту шлюбу, ні інституту сім’ї не існувало, а відповідно і суб’єктів сімейних правовідносин теж, оскільки не було права. Основу відносин між людьми становило плем’я як єдиний і нероздільний осередок суспільства³.

Поступово на зміну такого роду відносинам приходять первинні форми сім’ї та шлюбу: кровноспоріднена сім’я, сім’я “пуналуа” (екзогамна), які обмежують статеві стосунки спочатку між представниками різних поколінь, а згодом між братами і сестрами. Наслідком цього, стала поява таких категорій осіб як чоловік, дружина, мати, діти, тобто праобразів сучасних суб’єктів сімейних правовідносин. Крім цього, в сім’ї “пуналуа” починає формуватися інститут походження дитини. Оскільки, цій формі сім’ї все ще невідомо — хто є батьком дитини, але відомо хто її мати⁴. Звідси випливає, що з’являються зародки шлюбного і батьківського правовідношення, а відповідно і їх суб’єктів. Проте, з огляду на факт відсутності права, повноцінними суб’єктами правовідносин вказаних осіб ми назвати не можемо.

© Ватрас В.А., 2005

*молодший науковий співробітник Подільської лабораторії з проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. / Под ред. проф. Н.А. Крашенинковой, О.А. Жидкова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 5.

² Див.: Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21.

³ Матвеев Г.К. Советское семейное право. Учебник. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 4.

⁴ Семейное право Украины: Підручн. / За ред. В.С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – С. 6.

На зміну вказаним формам приходять парна сім'я, яка характеризується звуженням шлюбного кола із якого вилучаються не лише рідні брати і сестри, а й двоюрідні та троюрідні. Відносини між чоловіком і жінкою будуються на спільному проживанні та веденні спільного господарства⁵. Навіть незважаючи на факт нестійкості цієї сім'ї, вона має важливе значення, оскільки дає можливість відстежити зв'язок дитини і батька і як наслідок — наявність відносин між дідом, бабою та онуками.

Виникнення моногамної (одношлюбної) сім'ї посилило роль батька у сім'ї і як наслідок сім'я стала більш міцною. Поряд із союзом осіб вона стала стійкою господарюючою одиницею⁶, характеризувалась міцними подружніми відносинами і ускладненою процедурою розірвання шлюбу. Наслідком цього, стала конкретизація суб'єктів сімейних правовідносин: чоловік, дружина, діти, батьки, близькі родичі тощо.

Зрештою, поява держави та права надали сімейним відносинам правового змісту, а їх учасникам і відповідного статусу суб'єкта права.

Рабовласницьке суспільство розвинуло панування у сімейних відносинах чоловіка над жінкою і дітьми. Також його особливістю стала можливість набуття права власності на людину (суб'єкта права). І якщо в праві Стародавнього Вавилону та частково в древньогрецькому за рабами визнавались окремі права у шлюбно-сімейних відносинах, то в Римі раб розглядався як річ, об'єкт права, яким безконтрольно вправі був розпоряджатися його власник⁷. Правильно охарактеризував рабовласницьке суспільство, що сформувалося у Стародавньому Римі відомий цивіліст О.С. Йоффе: "Якщо рабовласники виходили з того, що раби складають їх власність, то закон закріплював цей погляд і розглядав рабів як річ, що повністю знаходиться у володінні рабовласника, а юристи та філософи намагались обґрунтувати істинність на непогрішність цього положення"⁸. Проте, незважаючи на це, римське право стало основою, тим підґрунтям на основі якого сформоване сучасне приватне право, а тому числі і сімейне. Саме перу римських правників належать перші спроби розробки теорії правосуб'єктності. Переважна більшість інститутів римського приватного права продовжує жити у законодавстві сучасних держав, в тому числі і України, шляхом рецепції. Римське право належить до тих унікальних витворів людського генія, котрі на кшталт семи чудес світу є найвищими досягненнями цивілізації — віхами на шляху прогресу⁹. Тому особливу увагу ми приділимо сімейному праву Стародавнього Риму.

Спеціальних термінів "суб'єкт права" та "суб'єкт правовідносин" у римському праві не було¹⁰. Використовувались такі поняття: людина (homo), особистість (caput). Найбільше до наукової дефініції "суб'єкт права" наближено термін "persona" який означав правовий стан особи¹¹. Це підтверджує і відомий російський вчений Д.В. Дождев, який зазначає: "... категорія "persona" у римському праві фіксує наявність сторони у правовідношенні (і відповідного волевиявлення)..."¹².

⁵ Див.: Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21.

⁶ Немков А.М. Имущественные правоотношения в семье. – Пермь, 1966. – С. 9.

⁷ Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – С. 101.

⁸ Йоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М.: Статут, 2000. – С. 12-13.

⁹ Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 3.

¹⁰ Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2000. – С. 3.

¹¹ Пухан Иво, Поленак-Акиновская Мирьяна. Римское право (базовый учебник) / Под ред. проф. В.А. Томсинова. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 69.

¹² Дождев Д.В. Римское частное право / Под. ред. проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 254.

Неодмінними якостями суб'єкта права, які надавали йому можливість брати участь у сімейних правовідносинах були: сімейна правоздатність та сімейна дієздатність. Спеціального поняття правоздатності у творах римських юристів ми не зустрічаємо, але окремі фрагменти праць свідчать, що під ним римляни розуміли властивості осіб бути носіями прав та обов'язків. У нашому випадку, сімейна правоздатність означає здатність фізичних осіб бути носіями сімейних прав та обов'язків. Наявність правоздатності у сфері сімейних відносин, не є гарантією вступу у них, оскільки вона надає лише можливість мати ті чи інші сімейні права. Тому римськими правниками було розроблено категорію сімейної дієздатності, тобто здатності своїми діями набувати сімейні права і створювати для себе сімейні обов'язки.

Якщо правоздатність у суб'єктів римського приватного права виникала з моменту народження та припинялася із настанням смерті, то набуття фізичною особою дієздатності, в тому числі і в сімейних відносинах ставилось у залежність від досягнення певного віку, фізичного стану. Так, римські закони забороняли вступати у шлюб, особам, які були нездатними до статевого співжиття. Зокрема, відомий романіст Чезаре Санфіліппо вказував, що заборонялося вступати у шлюб кастратам¹³.

Статусне право Риму виділяло наступні категорії суб'єктів права:

- громадяни Риму;
- латини (мешканці Лаціума, які отримали латинське громадянство до середини III ст. н.е., а згодом — і члени колоній Римської імперії);
- перегрини (чужоземці);
- лібертини (вільновідпущеники — відпущені на свободу раби);
- колони (орендатори землі, що перебували в економічній залежності від землевласника).

Повною правоздатністю володіли суб'єкти, які мали у сукупності 3 елементи правоздатності:

1. *Status libertatis* (статус свободи) — ґрунтувався на фундаментальному положенні Інституцій Гая: "*Et quidem summa diuisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi*" (Головний поділ у праві осіб полягає в тому, що всі люди або вільні або раби)¹⁴. Даним статусом володіли усі окрім рабів, котрі розглядалися римськими юристами не як суб'єкти, а як об'єкти права.

2. *Status civitatis* (статус громадянства) — визначав приналежність особи до громадянства Риму та поширювався виключно на римських громадян.

3. *Status familiae* (сімейний статус) — надавав право особам вступати у римський шлюб, яким володіли виключно громадяни Риму.

За сімейно-правовим статусом громадяни Риму поділялися на дві основних категорії: *persona sui iuris* (особи свого права) та *persona alieni iuris* (особи чужого права). Особою свого права визнавався *pater familias* (глава сімейства), який володів усім спектром прав в сім'ї, маючи абсолютну владу над іншими членами сімейства та особи чоловічої і жіночої статі, що володіли *status libertatis* і *status civitatis*, так як на них не поширювалась влада батька чи чоловіка (*patria potestas, manus*). Особами чужого права вважались персони (незалежно від статі і віку), на яких поширювалась влада глави сімейства.

Вказаний поділ суб'єктів сімейного права дозволяє поділити римське сімейне право на 3 основних інститути:

- 1) Шлюбне право — регулювало відносини між чоловіком та дружиною.

¹³ Санфіліппо Чезаре. Курс римського частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: Издательство БЕК, 2000. – С. 134.

2) Батьківське право — регулювало відносини між батьком як носієм *patria potestas* і особами, які знаходились під його владою.

3) Право опіки і піклування — регулювало відносини між опікунами (піклувальниками) та підопічними щодо виховання, догляду та утримання останніх.

Виходячи із класичного поділу спробуємо розглянути суб'єктний склад кожного із окреслених інститутів.

Шлюбне право, регулюючи відносини, які складались між чоловіком та жінкою передбачало укладення двох видів шлюбу: *cum manu* (жінка повністю переходила під владу чоловіка) та *sine manu* (дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючи за собою комплекс прав, які їй належали до шлюбу). Правовий статус подружжя повністю залежав від вказаного поділу. Шлюб *cum manu* ставив жінку у повну залежність від влади глави сімейства. Вона автоматично ставала членом сім'ї чоловіка, втрачаючи всі зв'язки із своєю родиною. Усе майно цієї жінки переходило у власність глави сімейства. У кращому випадку, коли чоловік уже набув статусу *pater familiae*, жінка залишалась підвладною лише йому. А у разі не набуття чоловіком вказаного статусу, жінка потрапляла під владу його батька на правах доньки. У цій ситуації ми маємо можливість простежити жінку, як двосуб'єктного учасника шлюбного правовідношення: по відношенню до чоловіка дружину, а до *pater familiae* — доньку. Шлюб *sine manu* слугує прикладом розвитку римського приватного права, з урахуванням змін в організації сімейних відносин, шляхом перетворення сім'ї в союз споживачів і підвищенню господарської і суспільної самостійності жінок¹⁵. У цьому шлюбі жінка залишала за собою комплекс прав, які належали їй до його укладення. Сімейні обов'язки кожного із подружжя полягали у зобов'язанні поважати і допомагати один одному, утримуватись від дій, які перешкоджатимуть сімейному союзу, чоловік повинен був утримувати дружину.

Отже, детально аналізуючи шлюбне правовідношення у Стародавньому Римі ми маємо можливість виділити наступних його суб'єктів, залежно від форми шлюбу:

1. Шлюб *cum manu - pater familiae*, чоловік та дружина (виняток становитиме поєднання в одній особі чоловіка та глави сімейства).

2. Шлюб *sine manu* — чоловік та дружина із приблизно рівним комплексом прав.

Батьківські правовідносини ґрунтуються на домінуючому становищі одного суб'єкта (*pater familiae*) над іншими. Абсолютна влада глави сімейства поширювалась не лише на дружину та дітей, а й на всіх інших осіб, які його волею були включені до складу сім'ї. До кола цих осіб ми можемо віднести дружину сина *pater familiae* у шлюбі *cum manu*, усиновлених дітей, інших осіб, які не набули статусу глави сімейства, залишаючись під владою *pater familiae*.

Отже, батьківське право Стародавнього Риму веде мову про таких суб'єктів:

1. *Pater familiae* - особа чоловічої статі, яка володіла необмеженою владою над членами своєї сім'ї. Вдало місце глави сімейства у батьківському правовідношенні підкреслив видатний російський цивіліст І.А. Покровський: "Зовні особа *pater familiae* повністю закриває собою всіх вільних членів сім'ї (дружину, дітей); усі вони охоплені однією загальною оболонкою, всередину якої доступу ззовні немає"¹⁶.

2. Дружина — у шлюбі *cum manu* знаходилась під повною владою глави сімейства. У шлюбі *sine manu* із чоловіком мала рівний правовий статус, але могла залишатись підвладною своєму батькові.

¹⁴ Гай. Институции / Пер. с лат. Ф. Дадынского / Под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М.: Юристъ, 1997. – С. 21.

¹⁵ Пухан Иво, Поленак-Акиновская Мирьяна. Римское право (базовый учебник) / Под ред. проф. В.А. Томсинова. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 108.

¹⁶ Покровский И.А. История римского права. – СПб: Летний сад, 1999. – С. 294.

3. Діти — перебували під владою глави сімейства. Вони поділялись на 3 категорії: малолітні, неповнолітні, повнолітні. Причому, особливістю виступало те, що повнолітні особи могли перебувати у статусі дітей. Наприклад, повнолітній син і його дружина, які знаходились під владою глави сімейства. Крім цієї класифікації існував поділ дітей на: законнонароджених (діти народжені під час перебування осіб в законному шлюбі, за умови їх народження після спливу 181 дня після укладення шлюбу, а також діти народжені не пізніше 300 днів після припинення шлюбу); узаконених (діти народжені внаслідок проживання у фактичному шлюбі у формі конкубітату, після укладення законного шлюбу між батьками, або ж узаконені діти на основі особливий грамоти імператора, за клопотанням батька, коли одруження було неможливим, але вимагалося щоб він мав законних дітей); усиновлених (прийняття у сім'ю чужої дитини на правах рідної)¹⁷. Наявність відносин усиновлення свідчить про існування таких суб'єктів сімейного права в Римі як усиновитель та усиновлений. Причому, за загальним правилом усиновителями могли бути лише чоловіки. Узаконені та усиновлені діти прирівнювались до народжених у шлюбі¹⁸.

Римське приватне право відносини опіки і піклування виділяло у якості окремого інституту сімейного права. Опіка (*tutela*) на думку Д.Д. Гримма була сурогатом "невистачаючої батьківської влади"¹⁹. Вона встановлювалась над малолітніми, що залишилися без батьківського піклування та жінками, які не перебували під владою батька чи чоловіка. Піклування (*cura*) призначалось над неповнолітніми і недієздатними особами, а також над марнотратниками, особами із фізичними вадами (сліпі, глухі) та над майном, яке тимчасово залишилось без господаря. Слід зазначити, що на початковому етапі інститут опіки і піклування розглядався як суто сімейний, але згодом його роль зміцніла і окреслені відносини регулювались як нормами сімейного, так і цивільного права.

Отже, розглядаючи суб'єктний склад опікунсько-піклувальницького права Риму можна виділити таких суб'єктів:

- Опікун (піклувальник) - особа, яка покликана виховувати, доглядати та утримувати недієздатних та обмежено дієздатних осіб. Спочатку ними призначалися близькі родичі підопічного (агнати). Пізніше у заповіті батько міг вказати на опікуна. Згодом у відносинах опіки і піклування було віднайдено публічний інтерес і питання призначення опікуна (піклувальника) віднесено до прерогативи держави. Держава цю функцію поклала на претора чи провінційного намісника.

- Підопічний — недієздатні та обмежено дієздатні особи. Причому обмежено дієздатними вважались жінки, позбавлені піклування глави сімейства та особи із фізичними вадами.

Отже, з огляду на те, що сімейне право Стародавнього Риму було розроблено на надзвичайно високому рівні, то варто вказати, що і у частині дослідження суб'єктів сімейних правовідносин римляни мають багато досягнень:

1. Римські юристи вперше сформулювали теорію правосуб'єктності у вигляді сукупності правоздатності і дієздатності, як неодмінних якостей суб'єкта права, у тому числі і сімейного. Зокрема, виникнення шлюбної правоздатності (можливості вступу у шлюб) у Римі ставилось у залежність від досягнення шлюбного віку: 12 років для жінок та 14 років для чоловіків (Д. 23.2.10).

2. Хоча спеціального терміну суб'єкт права у Римі не було, проте сформовано його прообраз

¹⁷ Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. проф. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 432.

¹⁸ Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 290.

¹⁹ Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. проф. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 438.

²⁰ Немков А.М. Имущественные правоотношения в семье. – Пермь, 1966. – С. 13.

"*persona*" який відповідає сучасному розумінню суб'єкта права. Окрім цього, римськими юристами розроблено загальні положення щодо правосуб'єктності фізичної особи, у тому числі і сімейної.

3. Сімейно-правовий статус особи у Стародавньому Римі залежав не лише від наявності чи відсутності 3 статусів (свободи, сімейного та громадянського), але й від поширення чи не поширення на неї влади — глави сімейства (*patria potestas*).

4. Сімейне право Риму поділялось на три основних інститути: батьківське, шлюбне та опікунське, кожне із яких мало свій суб'єктний склад.

На зміну рабовласницькому суспільству прийшов феодальний лад, що було зумовлено розвитком продуктивних сил. Хоча окремим народам (германці та слов'яни) вдалося перестрибнути рабовласницькі відносини і одразу на заміну первіснообщинного періоду перейти у феодальне суспільство²⁰.

Особливістю феодальних відносин є відмова від формальної рівності суб'єктів приватного права і їх поділ за соціальним та майновим станом. Правовий статус особи носив спадковий характер і передався по чоловічій лінії. Проблема правосуб'єктності в умовах феодалізму як економічно, так і юридично визначалась шляхом вирішення проблеми феодальної власності на землю, оскільки на ній базувались феодальні соціальні зв'язки²¹. Тому правове положення особи безпосередньо витікало з факту належності чи неналежності йому землі на праві власності. Це позначалося і на сімейно-правовому положенні, особливо щодо майнової залежності жінки у сім'ї від чоловіка-землевласника в силу того, що спадкування відбувалося по чоловічій лінії.

Значний вплив на правосуб'єктність учасників сімейних відносин у феодальному суспільстві справила релігія, а особливо канони церкви, які сформували канонічне право²². Особливістю канонічного права Середньовічної Західноєвропейської цивілізації було визнання цивільної правосуб'єктності як за фізичними особами, так і за їх сукупністю²³. Це свідчить про те, що розробки римських правників у цьому напрямку дістали подальшого розвитку.

У відповідності з канонами церкви жінка за феодальним правом визнавалась нерівноправною з чоловіком і володіла доволі обмеженими особистими немайновими та майновими правами у сімейних відносинах. Хоча канонічне право загалом забезпечувало захист дружини у шлюбі ґрунтуючись на тому принципі, що перед Богом подружжя у шлюбі рівні і мають однакові взаємні особисті зобов'язання. Проте, чоловік був главою дому і внаслідок свого становища міг обирати місце проживання, у розумних межах поправляти свою дружину і вимагати від неї виконання своїх обов'язків, сумісних з її станом²⁴.

Чоловік по відношенню до дружини набував статусу не лише іншого з подружжя, але й опікуна щодо неї та її майна²⁵. Так, наприклад, в "Саксонському Зерцалі" (пам'ятка німецького права XII ст.) зазначено: Якщо чоловік бере дружину, то він бере у своє володіння все її майно на правах законної опіки... Жінка не вправі без згоди чоловіка відчужувати будь що з її майна...²⁶

У зв'язку з тим, що феодальне право носило становий характер, то його метою було відмежування пануючого стану від змішування з іншими станами, що зумовило заборону нерівноправних шлюбів, тобто шлюбів між представниками різних станових груп. Якщо ж такі шлюби не заборонялися, то обмежувалось спадкування майна при нерівних шлюбах. Для прикладу, у "Великій хартії вольностей" (Англія, 1215 р.) зазначалось, що спадкоємці будуть вступати у шлюб так, щоб не було нерівного шлюбу²⁷. Вказані приклади свідчать про обмеження шлюбної

²¹ Йоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории хозяйственного права. – М.: Статут, 2000. – С. 51.

²² Цыпин В.А. Церковное право: 2-е изд. – М.: МФТИ, 1996. – С. 15.

²³ Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса: Бахва, 2001. – С. 124.

²⁴ Там само. – С. 127.

²⁵ Немков А.М. Имущественные правоотношения в семье. – Пермь, 1966. – С. 15.

²⁶ Хрестоматія пам'яток держави і права Європи. – М.: Госюриздат. – 1961. – С. 357.

²⁷ Там само. – С. 134.

правосуб'єктності, яка ставилась у залежність від стану особи.

Щодо відносин між батьками та дітьми у феодальному суспільстві, то вони базувались на батьківській владі. Батько вирішував усі майнові відносини дітей, визначав майбутнього супутника життя у шлюбі. Батьківська влада припинялася із одруженням доньки та переходом дорослого сина до ведення самостійного господарювання²⁸. Проте, влада батька уже не була такою жорсткою, як Стародавньому Римі. Вона більше зводилась до опіки над дітьми та їх майном.

Очоловав сім'ю у феодальному суспільстві батько. До її складу поряд із низхідними входили бокові родичі, рідні і зведені брати та сестри, їх дружини і чоловіки (до створення власної сім'ї). Разом з ними під одним дахом проживала челядь та озброєна свита²⁹.

Українському народові вдалося перестрибнути рабовласницький період і на зміну первіснообщинному ладу на етнічні українські землі прийшов феодальний устрій із певною специфікою³⁰. На початковому етапі українського державотворення були відсутні такі категорії як "суб'єкт права" та "фізична особа". Це пояснюється відсутністю чіткої диференціації системи права на приватне та публічне, тобто змішуванням публічних та приватних засад правового регулювання. Виходячи з цього, особами, що володіли приватними правами були союзи: суспільні, сімейні, родові, общинні та державні³¹.

В перших правових пам'ятках Київської Русі поняття "особи" мало подвійне розуміння: 1) особою у Договорі князя Олега з греками (ст. 9) називали полоненого ("возвратят искупленное лице в свою страну")³²; 2) Руська Правда Ярослава Мудрого (Кар. 29) особою називала річ ("свое ему лицем взяти")³³.

Отже, вказаний період історії держави і права України характеризується відсутністю понять суб'єкт права та фізична особа, й водночас домінуванням різного роду союзів. Щодо окремих суб'єктів сімейних правовідносин, то чітко окреслювався статус глави сімейства, подружжя, батьків та дітей. Доволі розробленим був інститут опіки, а отже і статус опікуна та підопічного³⁴. Законодавство виходило з того, що дитина потребувала опіки лише в тому випадку, коли втрачала обох батьків. Якщо в сім'ї залишалась матір, то батьківська влада переходила до неї. Поряд з близькими родичами до виконання опікунських обов'язків Руська Правда допускала і вітчима³⁵.

За часів Польсько-Литовської доби відбувається розвиток прав приватної особи і як наслідок розвиваються і спеціалізуються галузі приватного права, в тому числі і сімейного. Безумовно, що цьому процесу сприяв вплив німецького та частково римського права на правову систему Великого князівства Литовського. Особливе значення для розвитку інституту сімейної правосуб'єктності мали Литовські статuti (1529 р., 1566 р., 1588р.)³⁶.

Умови правоздатності та дієздатності визначалися не лише фізичними і духовними властивостями особи, але і її становищем у суспільстві, що свідчить про феодальний суспільний устрій того часу. Особливого значення набули такі критерії як стать, вік, фізичне і духовне здоров'я, моральний розвиток та соціальне становище³⁷.

²⁸ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. / Под ред. проф. Н.А. Крашенинковой, О.А. Жидкова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 383.

²⁹ Там само. – С. 383.

³⁰ Історія держави і права України. Частина 1. / За ред. А.Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996; Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 1. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1997. – С. 38.

³¹ Там само. – С. 373.

³² Беляев И.Д. История русского законодательства. – СПб.: Лань, 1999. – С. 81.

³³ Див.: Історія держави і права України. Частина 1. / За ред. А.Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996; Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 1. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1997; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1995.

³⁴ Загорский А.И. Курс семейного права / Под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 408-409.

³⁵ Древнерусское государство и право / Под ред. Т.Е. Новицкой. – М.: Зерцало, 1998. – С. 52.

³⁶ Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 1. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1997.

³⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 378.

На цьому періоді завершується власне українська історія сімейного права, оскільки надалі, Україна, у переважній більшості своїх етнічних земель потрапила до складу Російської імперії, а частково до Польщі, Угорщини та Австрії³⁸. Наслідком чого став розвиток українського законодавства в контексті законотворення Російської Імперії та деяких інших зарубіжних держав.

Отже, феодальне право продовжило розробки римських правників щодо теорії правосуб'єктності, окрім цього, воно сформувало розгалужену систему суб'єктів сімейних правовідносин. На відміну від рабовласницького суспільства влада глави сімейства обмежується, трансформуючись у опіку над дружиною, дітьми і їх майном. До кола сім'ї входять окрім подружжя та дітей родичі по висхідній та низхідній лінії.

Наприкінці XVI ст. розпочалася епоха Відродження, а згодом і Реформація змінили світоглядні засади поглядів на державу і право³⁹. Буржуазне суспільство зайнялось активної законотворчою роботою. Важливий вплив мала природно-правова школа права, яка будувалась на проголошенні засад рівності людей та пріоритету природного права над позитивним⁴⁰. Внаслідок цього, започатковуються ідеї рівності прав жінки та чоловіка (спочатку формальної), захисту прав дітей, поступового відходу від принципу батьківської влади у сім'ї. Особлива увага приділяється конкретизації правового статусу неповнолітніх, емансипації тощо. Це свідчить про подальший розвиток теорії сімейної правосуб'єктності. Згодом, окрім природно-правового підходу, починають формуватися теорії правосуб'єктності, а саме: теорія волі, теорія інтересу, теорія соціальних функцій. Поясненню сутності категорії суб'єкт права присвячують значну увагу численні правові теорії та школи: історична, соціологічна, позитивістська, історична та інші⁴¹. На їх основі формуються підходи щодо розуміння сутності категорії суб'єкта сімейних правовідносин та його правової природи.

Завершальною віхою стало прийняття окремих Цивільних кодексів, які водночас із цивільними регулювали сімейні відносини. Яскравим прикладом слугує Французький цивільний кодекс (*Code civil*) 1804 р. Під його впливом формувалось цивільне законодавство Іспанії, Португалії, Нідерландів, Аргентини, Мексики та інших країн⁴². У кодексі розроблено поняття фізичної особи як основного суб'єкта приватного права, закріплено принцип рівності осіб перед законом, право на повагу до приватного та сімейного життя, визначено засади правового статусу іноземців⁴³. Кодекс чітко окреслює коло суб'єктів сімейних правовідносин, серед яких виділяє подружжя, батьків, дітей та інших членів сім'ї, закріплюючи за кожними із них відповідний комплекс прав та обов'язків.

Зазначений період можна назвати розквітом теорії правосуб'єктності. Було введено в правовий обіг термін "фізична особа", аналітичному вивченню піддані такі правові категорії як правоздатність та дієздатність. Введено в обіг інститути оголошення особи померлою, безвісно відсутньою, недієздатною, обмежено дієздатною⁴⁴.

Новітній період історії розвитку інституту сімейної правосуб'єктності започаткований у II половині XIX століття. Він характеризується розвитком капіталістичних відносин у суспільстві і як наслідок більша увага присвячується таким суб'єктам права як юридичні особи. Як правильно підкреслює

³⁸ Кульчицький В., Тищик Б. Історія держави і права України: Навч. посібн. – Львів, 2000. – С. 104 -105.

³⁹ Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса: Бахва, 2001. – С. 187.

⁴⁰ Див.: Абдулаев М.И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты. – СПб: Пресс, 2004.

⁴¹ Див.: Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. – М.: Госюриздат, 1950; Поляков А.В. Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. – СПб: Пресс, 2003; Мицкевич А.В. Субъекты советского права. – М.: Госюриздат, 1962; Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958 та ін.

⁴² Немков А.М. Имущественные правоотношения в семье. – Пермь, 1966. – С. 20.

⁴³ Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса: Бахва, 2001. – С. 208.

⁴⁴ Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории хозяйственного права. – М.: Статут, 2002.

О.С. Йоффе з числа двох груп суб'єктів приватного права — осіб фізичних і юридичних — цивілістична доктрина імперіалізму зосереджується майже виключно на останніх, приділяючи першим більш скромну увагу, обмежуючись майже повністю оцінкою правової природи відповідного явища⁴⁵. Але навіть незважаючи на це, дослідження та розвиток поглядів на суб'єкти сімейних правовідносин продовжується. По-перше, проголошуються та вживаються заходи щодо забезпечення рівності прав чоловіка та дружини у сім'ї; по-друге, чітко окреслюється правовий статус дитини як рівноправного суб'єкта сімейних правовідносин; по-третє, вдосконалюється законодавство про взаємне утримання членів сім'ї; по-четверте, остаточного закріплення дістають інститути усиновлення, опіки та піклування, патронату та інших форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; по-п'яте, починається формування законодавства, що регулює сімейні відносини за участю іноземного елемента⁴⁶.

Підсумком Буржуазної революції в Російській імперії, а згодом і Великого жовтневого перевороту (1917 р.) стало формування соціалістичної системи права, в тому числі і сімейного. Як зазначає відомий радянський вчений В.О. Рясенцев: "У результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції було створено нове сімейне право і відмінено царське законодавство, що закріплювало нерівноправність статей, пригнічення жінки і інші форми нерівності та обмежень в сімейно-шлюбних відносинах⁴⁷. Цьому періоду історії найбільш має завдячити сімейне право, яке сформувалося як самостійна галузь права⁴⁸, так як в Російській Імперії сімейні відносини були включені до предмета цивільно-правового регулювання. Результатом цього стало формування нового сімейного законодавства, яке, безумовно, справило значно вплинуло і на сімейну правосуб'єктність.

18 та 19 грудня 1917 р. ВЦВК і РНК РРФСР видали декрети "Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану" та "Про розлучення"⁴⁹. Вказаними нормативно-правовими актами забезпечено юридичну рівність жінки та чоловіка у сімейних відносинах, усунуто церкву від функції реєстрації актів цивільного стану, замінено батьківську владу над дітьми обов'язком виховання дітей з урахуванням інтересів як самих дітей, так і суспільства в цілому⁵⁰, прирівняно у правах позашлюбних дітей із дітьми, народженими у шлюбі тощо. Положення вказаних декретів були відтворені і на рівні сімейного законодавства союзних республік — Декрет Раднаркому України "Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану"⁵¹ та Декрет УРСР "Про розлучення" від 20 лютого 1919 року⁵².

Наступною віхою у розвитку радянського сімейного законодавства стало прийняття кодифікованих нормативно-правових актів: Кодексу законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку (1919 р.) та Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР від 30 травня 1926 року⁵³. Якщо перший мав лише історичну чинність з огляду на той факт що так і не набрав чинності, то другий мав суттєве значення в частині регламентації суб'єктів сімейних правовідносин. Так, кодексом 1926 р. було визнано інститут фактичного шлюбу, який визнавався в судовому порядку, а відповідно і регламентовано правовий статус осіб, які проживають у фактичних шлюбних відносинах. Крім цього, що є найбільшим досягненням цього нормативно-правового акту — запроваджено вперше в українське законодавство інститут усиновлення, а отже і визначено статус таких суб'єктів сімейних правовідносин як усиновитель та усиновлений.

⁴⁵ Там само. – С. 125.

⁴⁶ Див.: Шебанова Н.А. Семейные отношения в международном частном праве. – М.: Институт государства и права РАН, 1995.

⁴⁷ Рясенцев В.А. Семейное право. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 28.

⁴⁸ Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. – К., 1960.

⁴⁹ Сборник Указов РСФСР. – 1917. – № 11. – Ст. 160; Сборник Указов РСФСР. – 1917. – № 10. – Ст. 152.

⁵⁰ Сімейне право України: Підручн. / За ред. В.С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – С. 19.

⁵¹ Сборник Указов РСФСР. – 1919. – № 12. – Ст. 143.

⁵² Сборник Указов УССР. – 1919. – № 12. – Ст. 144.

⁵³ Сборник Указов РСФСР. – 1926. – № 67-69. – Ст. 440.

Завершальним етап розвитку сімейного законодавства започатковано 27 червня 1968 року прийняттям Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю⁵⁴ на основі яких було прийнято Кодекс про шлюб та сім'ю України (20 червня 1969 р.)⁵⁵ Вказаний нормативно-правовий акт був найкращим прикладом кодифікаційної роботи у сфері сімейно-шлюбних відносин та діяв аж до 1 січня 2004 р.⁵⁶ Кодекс чітко визначив сферу сімейно-правового регулювання до якої включив особисті немайнові та майнові відносини, які виникають в сім'ї між подружжям, між батьками та дітьми, між іншими членами сім'ї; відносини, які виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання (ст.2)⁵⁷. Відповідно визначивши таким чином наступних суб'єктів сімейних правовідносин: подружжя (чоловік, дружина), діти, батьки, інші члени сім'ї (брати, сестри, дід, баба та ін.), усиновитель, усиновлений, опікун, піклувальник, підопічний тощо.

З 1 січня 2004 року набрав чинності новий Сімейних кодекс України, який містить чимало новел в частині сімейної правосуб'єктності та буде об'єктом нашої подальшої уваги.

Виходячи із зазначеного варто зауважити, що формування інституту суб'єкта сімейних правовідносин у історії держави та права пройшло достатньо тривалий період, починаючи від первіснообщинного ладу, де з'явилися лише певні зародки вказаної категорії і завершуючи новітнім періодом, котрий слід охарактеризувати як підсумковий у питаннях з'ясування сутності цього поняття та окреслення відповідного кола суб'єктів сімейних правовідносин.

Застосування при дослідженні суб'єктів сімейних правовідносин історико-правового методу наукових досліджень, дасть можливість продовжити наші наукові розвідки, як в частині з'ясування сутності та правової природи наукової категорії "суб'єкти сімейних правовідносин", так і щодо дослідження правового положення окремих суб'єктів сімейного права.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 7 від 24 лютого 2005 року)*

⁵⁴ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1968. – № 37. – Ст. 41.

⁵⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1969. – № 26. – Ст. 204.

⁵⁶ Відповідно до п. 2 перехідних положень Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. Розділ V "Акти громадянського стану" Кодексу про шлюб та сім'ю України діє до цього часу і діятиме до прийняття спеціального закону.

⁵⁷ Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1969. – № 26. – Ст. 204.